

Анатолій Дімаров

ІДОЛ

Харків
«Фоліо»
2025

Здавалося, воно саме відчувало, яким небажаним гостем появилось в цей холодний, незатишний світ. Зібгавшись у слабенький клубочок, воно не плакало навіть, не кричало, а лише постогнувало, притискало до посинілих грудей малесенькі кулачки.

— Господи! — заплакала мати, звівши вистраждане обличчя до суворих богів на іконах. — Забери її до себе, господи!

Батько ж схилився над немовлям, лагідно промовив:

— Ця свічечка недовго горітиме. До вечора й згасне.

Минув день, спливили вечір і ніч. Потім іще день, і тиждень, і місяць, і рік. Минуло багато-багато років, а «свічечка» горіла й горіла і не тільки не згасла, але й дала вогонь новому життю.

СОФІЙКА

I

Її не вибирали ім'я, як старшим сестрам. Не просили захмелілих кумів, щоб, не дай боже, не переплутали та не забули. Батюшка заглянув у святці, підняв її над купіллю:

— Хрещється раба божа Софія... Во ім'я отця... сина... і святого духа! Амінь.

І пішла раба божа Софія толочитись по світу.

Коли вона пригадувала своє дитинство, то найчастіше спадав на думку такий спомин.

Вона щойно почала ходити і ще дуже маленька. Така маленька, що відстань від покуття до порога здається безконечною, а стеля десь високо угорі, під самісіньким небом. Якийсь страшенно високий дядько бере її на руки, лоскоче колючими вусами, підіймає догори. Вчепившись рученятами в його широкі долоні, вона верещить — від страху і захвату, а дядько голосно регоче, підсаджуючи її аж під стелю.

Чомусь цей спогад приходив найчастіше. Може, тому, що її ніколи не брали на руки.

Мати вічно поралася біля печі, на городі, коло худоби. Відколи пам'ятає Софійка, мати ніколи не сиділа згорнувши руки. Навіть коли вся велика сім'я сідала до столу, вона раз по раз підхоплювалася з ослона і з переляканими очима бігла до печі, де завжди щось клекотіло, сичало, булькало. Батько невдоволено супився, а дід жбурляв ложку об стіл, сердито трусив бородою:

— Чи ти хоч поїси коли по-людськи, затичко чортова?!

— Тату, скільки я вас просив! — докоряв лагідно батько і перелякано хрестився, відганяючи «чорта».

Дід глузливо блимав на сина, мовчки підіймав ложку.

Коли мати померла і Софія, дванадцятилітня вже дівчинка, пі-
дійшла до труни, її приголомшило не те, що ненька не дивиться, не
дихає — лежить з незнайомо спокійним обличчям, а непорушно
складені руки покійниці. Вони були сухенькі й малі і лежали на
білому полотні такі безпорадні, такі жалісні, що Софійка забилася
в закуток і проплакала до самого вечора.

Потім, як забивали труну, Софійка все не вірила, все сподіва-
лася, що мамині руки ось-ось затріпочуть, відкинуть важке віко —
вирвуться із домовини...

Але все те було пізніше, коли Софійка мала дванадцять років.

Ще один спогад: їй уже три роки. Широке подвір'я, поросле в'я-
зучим споришем. Росяний ранок, ласкавий і тихий. Батько сидить
посеред двору і клепле косу. Сталь виспіває під молотком, батько
весело похитує ріденькою борідкою, мугиче якийсь псалом. Со-
фійка совається гузенцем по споришу і не зводить очей з блиску-
чої коси. Сонце так і виграє на ній, так і хочеться доторкнутися
пальчиком — вхопити отой сліпучий спалах, потримати у долоні.

Вона таки потягнулася пальцем — прямо під молоток.

І що дивно — Софійка не пам'ятає болю, лише свій крик. Кри-
чить же, як несамовита, намагаючись видерти з батькових рук
заюшений палець.

Палець так і залишився з розплющеним нігтем.

Про те, що їй уже п'ять років, дізналася Софійка від матері:
— А годі тобі, дочко, байдики бити! Бери лишень лозину та
гони пасти гусей.

Гуси великі, а Софійка маленька. Особливо страшний отой сі-
рий гусак, що сичить, як гадюка, і все норовить вщипнути за лит-
ку. Досить Софійці наблизитися, як він відразу ж витягає шию,
розпластує довгі крила і, низько пригнувши голову, йде прямо
на неї.

Але Софійці — п'ять років, їй «уже заміж пора», і дівчинка
хосили вимахує лозиною, женучи гусей на леваду.

Тут дуже просторо і якось незвичайно. Посередині протікає річка, обсаджена вербами, а по обидва боки розлилися зелені луки, помережані жовтою кульбабою. Гуси повагом пощипують траву й, обминаючи кульбабу, про щось тихо перегелгекуються між собою. Софійка пильнує, щоб вони не походили по білих стежках ще не вибіленого полотна, розстеленого на густій мураві.

Є в Софійки й подруга — попівська дочка, на рік старша від неї. Батько Софійчин — дяк, і мати не раз наказувала дочці:

— Гляди мені: гратись грайся, але не смій і пальцем торкнутися Шкуру спушу!

Після таких материних слів чомусь дуже хотілося вдарити подругу. Якось вона не втрималася і хвистнула Ольку лозиною по голих литках. Попівна з плачем погнала додому, а увечері мати була Софійку деркачем і приказувала:

— Не водися з попівною, як не вмієш годити!.. Не водися з попівною!.. Не водися!..

Софійка верещала, дід задоволено кректав і погукував з печі:

— Бий її, дочко, в неділю і будень! Бий, щоб аж шкіра тріщала!..

Такого вона не сподівалась від діда. Мати була, бо на те вона й мати; Ольга поскаржилась, бо дістала по литках лозиною (хоч сама не раз була Софійку, і та нікуди не бігала); дід же під'юджував по злобі, і Софійка затаїла глибоку образу на нього.

Якось, підстерігши, коли дід спав, Софійка наплювала йому в бороду. Потім потерпала, чекаючи, що дід ось-ось прокинеться, а борода не встигне просохнути. Однак дід спав довго і нічого не помітив.

Тоді Софійку почала мучити совість. Як-не-як, а це ж її дід, тато її тата, і бог не простить їй гріха, кине до пекла. Там же великі печі й гарячі сковороди, там грішники шкварчать, як млинці, підсмажуючись на пекельному жарі. Дитяча уява малювала величезну, до червоного розжарену сковороду, на яку треба сідати

голим місцем. То, мабуть, страшенно боляче, бо Софійка одного разу як сіла у кропиву, то не знала, куди й подітися.

Боже, як страшно!

А про те, що бог не довідається про обплъовану бороду, годі й думати. Адже в неї за плечима сиділо два янголи. За правим — янгол-хранитель, що навчає її робити добрі діла та застерігає від лихих вчинків. Коли ж Софійка не послухається і піддається чорному, який сидить на лівому плечі для спокуси, — білий янгол плаче і відразу ж летить до бога. «Господи, — скаржиться він, — що мені робити з цим дівчиськом? Не слухається мене, хоч у ступі товчи!» Бог тоді насуплює густі, як у Софійчиного діда, брови і сердито трясє бородою: «Не слухається?.. А подати сюди книгу гріхів, ми запишемо, як вона плювала дідові у бороду!..»

Софійка аж присідає від ляку. «Боженьку, ти добрий, ти хороший, — благає вона. — Прости мене, я більше не буду!» Відтак починає міркувати, яким би чином спокутувати свою провину перед дідом.

Піти й просто сказати йому про вчинену шкоду Софійка не наважується. У діда поганюща звичка хапати за вухо. Пальці в нього довгі та сухі, як обценьки, він крутить ними, аж вухо тріщить, і насмикає так, що потім горять ті вуха, хоч уночі присвічуй.

Ні, дід таки страшніший од бога: перед ним навіть покаятись не можна.

І Софійка вирішує іншим чином спокутувати свою провину перед старим.

Ця щаслива думка прийшла їй перед Великоднем. Мати разом із старшими сестрами чепурили хату, а Софійка, підстерігши слушну хвилину, дістала із жердки, де висіла прикрита рядном святкова одежа, дідові штани.

У діда було двоє штанів: буденні й святкові. У буденних дід і днював, і ночував, святкові ж зодягав лише до церкви. Пошила їх іще баба, і дід не раз вихвалявся перед невісткою:

— Та хіба тепер полотно! Осьдечки полотно: тридцять літ ношу — і зносу немає!

Дід дуже дорожив отими штаньми і навіть не давав прати.

— Та вони ж, тату, уже чорні он, як земля! — говорила не раз невістка. — На мене вже й пальцями тикають, що я про вас не дбаю!

— Хай собі в очі потикають, якщо вони такі мудрі! — сердився дід. — І нічого вони не чорні, хіба що пилом трохи припали. Обтрусити, і все...

Тож Софійка і вирішила потай порадувати діда.

Вже уявляла, як прокинеться дід на Великдень, полізе до жердки і не впізнає своїх штанів.

— Чи це мої штани, чи не мої? Вроді й мої, бо осьдечки трохи припалені, коли ненароком з люльки сюди жару натрусив... І вроді ж і не мої, бо ці чисті, аж очі вбирають...

Отоді й скаже Софійка:

— Це я вам, діду, випрала!..

Принесла Софійка до річки не тільки штани, а й важкий дубовий праник. Підіткнула сорочечку, як роблять дорослі, намочила штани, поклала їх на пеньок і заходилася бити важким праником, аж по леваді виляски пішли.

На той ляскіт і прибігла попова дочка.

— Дай і мені попрати!

Софійка похмуро глянула на подругу: ще не забула, як мати била її та приказувала не водитися з попівною.

— Хоч трішечки! — благала Оля. — А я тобі сухаря дам.

— Білого? — не витримала Софійка.

— Еге ж.. Осьдечки.

— Давай.

Софійка взялася трошити смачний сухар, а Оля натхненно замахала праником.

Згодом підійшло ще кілька дівчаток, і кожна хотіла прикласти руки до дідових штанів.

Прали аж до обіду. Перевертали і так і сяк, спускалися мочити до річки, потім знову клали на пеньок. Коли ж досхочу намахалися праником, Софійка і вирішила, що вже досить. Взяла штани, розгорнула — і вивалила помолочену матню на траву.

— Як же тепер дід у них ходитимуть! — заголосила Софійка, як над покійником.

Так дід позбувся святкових штанів, а Софійка дістала чергового прочухана від матері. Та ще дід, спіймавши за вухо, смикав його, мало не відриваючи, і люто сичав:

— Оце тобі за штани, віро поганська! Щоб тебе тим праником довіку молотило та гладило!

Видершись із цупких дідових рук, Софійка втекла на леваду, до старої дуплистої верби. Забилася в дупло і нишком сиділа, щоб не помітили дорослі.

— Софійко!.. Софійко!.. — докочувався до неї материн голос. — І де та клята дитина поділася, що ні докличешся, ні дозовешся.

Але Софійка не вилазить, повна дитячої образи на дорослих.

«От помру — будете знати!» — гірко роздумує вона. Вже уявляє себе в домовині, а поруч — мати, що побивається, голосить, і тато, і сестри. Софійка сама розчулюється і починає шморгати носом, так їй шкода себе.

Та надовго тієї образи не вистачає. Навколо ж такий ясний день, так тихо та мило плюскотить річка, така звабна травиця, на якій — і покачатися, і полежати, і сплести віночок із лугових квітів, що в дуплі стає тісно й похмуро, як у старому бовдурі. І спершу вона визирає з дупла, як настрахана білочка, чи не ходить де мати з лозиною, а потім обережно залишає схованку...

На шостому році життя Софійка допомагала матері сваритись з сусідкою.

Тітка Горпина мала такого язика, що хоч вулицю підмітай. Бралася в боки, виставляла вперед могутні груди, роззявляла зубатого, як у щуки, рота:

— А щоб тебе покорчило, та ще й посудомило! Щоб тебе усі корови потоптали, яких ти щоночі, відьмахо, видоюєш! І ти дурна, і твій батько дурний, і діти твої дурнями ростимуть! Сатана ти єгипетська!..

Мати відгукувалася, але хіба перекричиш клятушу тітку Горпину.

— Тьху! Тьху! Іще раз тьху на тебе! — плювалася через перелаз тітка. — І на дітей твоїх — тьху. І на дядька твого тьху!

Тоді мати затуляла вуха і втікала до хати.

— А що, правда очі коле? — торжествувала тітка Горпина. — До хати побігла — хвостом гріхи замітати!

Софійку аж тіпало від образи та злості.

Щоб тітка отак обпльовувала її матір? Де ж це видано, люди, щоб добра дитина та не заступилася за своїх батьків!

За кілька днів, підстерігши, коли тітка Горпина вийшла із хати, Софійка видирається на перелаз, так що тільки голова виглядає з-за густого вербового плетива, і починає щосили вигукувати:

— А щоб тебе покорчило та посудомило!.. Сатана ти єгипетська!.. І ти дурна, і твій батько дурний!..

Тітка Горпина аж присідає від несподіванки.

— Ах ти ж, зілля поганське! — вигукує вона, отямившись та впіймавши Софійку за вуха. — То тебе отак батько-мати учили? Ану, ходімо лишень до хати!

Софійка щосили впирається, але тітка невмолима.

— Дивіться, дядихо, що ваше щеня виробляє! — каже вона, зайшовши до хати. — Залізло на перелаз та й вичитує, аж вуха холонуть!

І як же дивується Софійка, коли мати не заступається за неї, а бере осоружного деркача і починає частувати ним дочку.

«Боже, боже! — філософствує Софійка, відсиджуючись у ду-плі, — які несправедливі оці дорослі! Віддячувала ж за маму, а вони ще й побили...»

Вітер завива понад річкою, постогнує тихо верба, наче втішає дитину, і так Софійці стає себе жалко, так образливо та незатишно, що вона знову заходжується рюмсати, хоч давно уже переболіла спина, настьобана віником.

Били Софійку часто — заробляла вона чи не заробляла. Підвернеться під сердиту руку матері — вже й схопила потиличник:

— Чого ти товчешся під ногами, наче тебе хто шилом штрикає! І де та чума на тебе ходить?..

Полізе на піч — дід під боки пальцем шпиняє:

— А не посидиш ти хоч хвилинку тихенько! От завали мені піч, завали, я тобі й ноги повисмикую!

Сестри теж, спасибі їм, мимо не пройдуть.

Один тато не підіймає руки на Софійку. Високий та мовчазний, він завжди посміхається лагідно самими очима, пощипує ріденьку борідку. І Софійка найбільше його любить.

— Тату, — проситься вона, — я поїду із вами на ярмарок.

— Добре, доню, — погоджується тато, пестячи її по розтріпаному волоссю. — Ось переспимо, настане ранок, наладнаємо воза та й рушим у дорогу.

Тоді Софійка залазить на воза і сидить до самого вечора. Вона й заночувала б на ньому, аби не мати.

— Йди вже вечеряти. А ти теж, старий, як ізмалився: вона ж тепер і спати не буде!

Батько лише посміхається і смикає бороду.

Софійка й насправді довго не може заснути. Все здається, що ось-ось розвидниться і тато поїде на ярмарок без неї. Вона часто схоплюється, підбігає до вікна, ступаючи по холодній долівці. Прилипає обличчям до маленької шиби і завмирає, зачарована, аж трохи налякана.

Чисте небо всіяне зорями — божими душами, а посередині — місяць — великий та круглий, як колесо од воза. На ньому темніють виразні плями: то брат брата підняв на вила і, проклятий

богом, триматиме його довіку. Чумацький Шлях прослався по небу — ледь мріє, припорошений світлим пилком. Коли місяць на-томиться, він покотиться, покотиться отим шляхом за край землі і там ляже спочити — до наступної ночі.

Софійка переводить погляд на землю — і не впізнає власного двору. Він наче розсунувся, роздався ушир, залитий тьманим місячним сяйвом, і все на ньому: і колодязь з високим журавлем, і віз із піднятими догори голоблями, і колода, і тополі, і хлів, і клуня — усе не таке, як удень, а таємниче, немов живе і разом завмерле. Ось-ось, здається Софійці, опуститься сам по собі журавель, заворушить голоблями віз, відчинить свої чорні двері клуня, затріпочуть листям, замахують гіллям тополі — якась відьомська сила вдихне в них життя, пожене прямо на вікно, у яке виглядає дівчинка. Софійка тремтить усім тілом, цокоче зубами, а не може відірватись від шиби: їй здається, що доки вона дивиться, доти й стоїть усе мертво, а відведе очі — усе заворушиться і суне на неї.

Врешті вона наважується і щодуху лопоче на піч. Тут найбезпечніше. Спокійно похропує дід, щось буркоче сонна мати (вона і вві сні не перестає лаятись на Софійку), висвистують носами батько і котрась із сестер. І лежить Софійка, міцно стуливши повіки, боячись і ворухнутися, щоб ота місячна мана, яка зачарувала подвір'я, не почула її та не вповзла до хати...

Прокидається Софійка від якогось галасу на подвір'ї. Відразу ж пригадує, що має їхати на ярмарок, скочується з печі і, в чому була, вискакує надвір.

Найстарша, вже на виданні, сестра Уляна голосно плаче, потираючи червоний рубець на руці, а мати все ще тримає товсту лозину і наступає на дочку:

— Догулялася? Догулялася, бісова дівко, щоб тебе й земля не носила!

Дід теж виповз надвір. Стоїть, спершись на грушевий ціпок, шкварчить старезною люлькою, що дісталася йому від далекого

пращура («Пропаде, як помру, — не раз бідкався він, поглядаючи сердито на некурящого сина. — Нікому буде й передати!»), і дивиться вгору на хату. Очі його святково сяють, ціпок так і танцює в руках — дід задоволений.

Софійка теж звела догори очі: на хаті, обхопивши голоблями бовдур, примостився віз, що ним мали їхати на ярмарок!

«Нечиста сила!» — холоне Софійка, пригадуючи своє нічне чатування під вікном.

Батько уже приставляє до стріхи драбину. Він мовчазний, як завжди, і, здається, не чує ні доччиного плачу, ні крику матері.

— Іч, анахтемські парубки! — говорить дід, і невідомо, лає чи схвалює він отих парубків. — Іч, як ловко воза ісклали!

— Ви б, тату, краще драбину притримали! — досадливо кидає із стріхи батько.

Так і не поїхали того дня на ярмарок. До обіду розбирав тато воза та спускав додолу. А вже надвечір покликав засмучену доньку і дав їй копійку:

— На, доню, купи собі гостинця.

То була поважна причина, щоб втішитись. Копійка сяяла, як маленьке сонечко, дівчина не знала, куди з нею й подітись.

Два дні боролася вона із спокусою. По кілька разів на день ходила до Сарки, яка тримала убогу крамничку, і вже знала, що може придбати аж п'ять цукерок в яскравих сорочечках, але так і не наважувалася віддати копійку.

— Ци-ци! — розхвалювала стара Сарка свій крам. — П'ять цукерок — то варте копійки! Такі цукерки, такі цукерки!..

Далі в Сарки не вистачало слів, і вона лише облизувала пальці, показуючи, які смачні оті цукерки. Дівчинка ковтала слину і що-сили затискала копійку у спітнілій долоні.

Другого дня, вже надвечір, коли сонце сідало за гостроверхі тополі і небо над ними стало зеленим, пішла Софійка разом із подругами купувати ласощі. Несла копійку, затиснуту поміж пальцями, не спускала із неї очей і не бачила ні дороги, ні порога.

Перечепилась на ганку крамниці, копійка виприснула з рук і закотилася під дощані сходи.

До пізнього вечора шукали дівчата копійку. Вже і зірки засвітилися угорі, і місяць видерся на тополі, вже й стемніло на вулиці, а дівчата греблися в смітті, ладні й крамничку підрити, аби тільки відшукати копійку.

В Софійки понабрякали очі, вона аж отупіла від горя.

Вийшла Сарка, дізналася, яка біда спіткала дівчат, довго цикала, співчуваючи їм, а потім, вкінєць розчулившись, винесла оті п'ять цукерок — уже так, задарма.

Але ще довго не покидало Софійку почуття неоправимої втрати...

З семи років вона пасла свині.

Мала уже не лозину, а герлигу, мусила уставати рано-вранці, коли найбільше хочеться спати.

— Софійко!.. Софійко!.. — торсає мати за ногу. — Вставай, дочко, бо вже ондечки й сонце ісходить.

Софійка підводиться, а як мати залишає, знову падає в теплу подушку. Сон так і липне до неї, огортає в свої звабливі обійми, заколисує, як ласкава ненька. Зібгатися б оце зараз в калачик і спати, спати досхочу, до знемоги. «Ще трішечки, ще хоч остілечки», — молить сонна Софійка, а мати вже гримає від печі:

— Ти довго вилежуватимешся, клятуща дитино? Дивись, стара яка стала! Жирує до півночі, а тоді й лежить немов мертва!

Тепер таки треба вставати. Все ще з заплющеними очима намацує Софійка благоденську спідничку, татів старий сіряк — сповзає на холодну долівку.

Старші уже всі на роботі. Сестри на городі чи в полі, батько щось лагодить надворі, дід чадить під вікном з нерозлучної люльки, і в хаті — одна мати. Вона порається біля печі, запихаючи в розкриту пащеку соломі. Там тріщить, гототить, як у пеклі, і червоні відблиски лягають на худорляве материне лице, аж горять її очі.

Дівчина бере торбину з харчами, довгу герлигу і виходить надвір.

— Та дивись мені, щоб знову в овес не пустила! — гукає услід мати.

Софійка мовчки йде із сіней — прямо на сонце. Велике та червоне, воно світить їй у очі, але не сліпить, на нього навіть можна дивитися! На заході блідне заблуканий місяць, на чистому небі — ані хмаринки. І повсюди — на клуню, віз, на тин і ворота, на спориш лягла густою пеленою роса. Спориш від неї аж сизий, а там, де походили людські ноги, поснувалися темні сліди, переплутались у дивовижне мереживо.

Софійка довго стоїть на порозі, мружачи очі, здригаючись гарячим зі сну тільцем від ранкової прохолоди. Потім накидає сірячину на плечі і, плутаючись босими ногами у важких, враз змокрилих полах, бреде до хлівця — виганяти свиноту.

Свині — не гуси, пасти їх гірше і тяжче: вони так і зорять, щоб забратися в шкоду. Ось вони пасуться, тихенько порошокуючи, з таким мирним виглядом, наче спокійніших тварюк і на світі немає. Та досить Софійці загратися, як уже лящить на чиємусь городі жіночий розгніваний голос:

— А чу-чу, щоб ви повиздыхали! І де ті бісові дітиська байдикують?

Отоді хапає Софійка герлигу і щодуху мчить завертати свиней. І сиплються на її голову прокльони тітки Варки чи тітки Горпини, а часом дістає й лозиною — по спині або по литках.

Мало не плачучи, дівчина наздоганяє свиноту та й починає лупцювати по чому попало герлигою. Свині з вискотом розкочуються на всі боки — і спробуй їх тоді зібрати до купи та втихомирити!

Перший подарунок від тата Софійка одержала на восьмому році.

Вона тоді вже ганяла на пашу корову, разом із сестрами помагала матері поратись на хазяйстві і вважалася зовсім дорослою дівчиною.